

Ο Δημήτρης Χατζής και το πολιτισμικό μας πρόβλημα

Κάθε λογοτεχνικό έργο θέτει, έμμεσα ή άμεσα, ζητήματα πολιτισμού. Ωστόσο, το να θέτει ρητά ένας συγγραφέας ως άξονα της προβληματικής του το αγωνιώδες ερώτημα προς τα πού βαδίζει ο πολιτισμός μας, ποιος θα 'ναι ο αυριανός κόσμος, ποια η θέση της Ελλάδας μέσα στο νέο καθεστώς, ε! αυτό σίγουρα δεν είναι ο κανόνας.

Ο Δημήτρης Χατζής, και ως πεζογράφος και ως φιλόλογος και με το γραπτό και με το ζωντανό του λόγο, αυτά τα προβλήματα ανιχνεύει, σ' αυτά αναλώνεται· αυτά συνθέτουν τη βαθύτερη ενότητα της προσωπικότητάς του.

Και βέβαια, από δω απορρέει και η επικαιρότητα που έχει το έργο του για το σημερινό αναγνώστη. Βρισκόμαστε σ' ένα κρίσιμο ιστορικό σταυροδρόμι: την προοπτική της ευρωπαϊκής ενοποίησης, που θα πει, της μετάβασης από τις εθνικές στις πολυεθνικές οντότητες.

Η ιστορία μάς παίζει κάποτε περίεργα παιχνίδια. Το κομμουνιστικό όραμα της κατάργησης των εθνικών κρατών και της δημιουργίας μιας παγκόσμιας κοινωνίας, πάει να το υλοποιήσει, σε μια δική του βέβαια εκδοχή, ο δυτικός καπιταλισμός, που ανδρώθηκε στα πλαίσια και με την ιδεολογία του εθνικού κράτους. Την ίδια στιγμή, τα πολυεθνικά κράτη του λεγόμενου υπαρκτού σοσιαλισμού αυτοδιαλύονται, εν ονόματι αυτής ακριβώς της εθνικής ιδεολογίας που οι πρώην αντίπαλοί τους φαίνεται να εγκαταλείπουν. Κι αυτές οι αντιστρόφως ανάλογες εξελίξεις – που η ανάλυσή τους, μ' όλο το ενδιαφέρον που παρουσιάζει, θα μας έβγαζε έξω από το θέμα μας – μεθοδεύονται, ερήμην των πολλών, από δυναμικές μειοψηφίες κορυφής, σύμφωνα με την παλιά κλασική συνταγή της αριστερής επαναστατικής πρωτοπορίας.

Μέσα σ' έναν τέτοιο παραλογισμό, που προωθείται με κύριο βραχίονα την πρωτοφανή ομοφωνία των διεθνών Μαζικών Μέσων Επικοινωνίας, είναι εξαιρετικά δύσκολο να βρει κανείς μια στέρεη και νηφάλια αφετηρία προβληματισμού, όταν μάλιστα δεν του αφήνεται πρακτικά παρά μια και μόνη ελευθερία: ν' αποδεχτεί την κατάσταση και να ακολουθήσει.

Εδώ ακριβώς έγκειται η σημερινή επικαιρότητα του Χατζή. Αντιπροσω-

* Ο Ε. Καψωμένος είναι Καθηγητής της Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

πέυει μια συνείδηση που βιώνει προδορικά – και άρα ανεπηρέαστα, από μια «απόσταση ασφαλείας» δέκα-δεκαπέντε χρόνων – τα δικά μας φλέγοντα προβλήματα, σ' όλη την έκταση και το βάθος τους. Ταυτόχρονα συνδυάζει ορισμένες θετικές προϋποθέσεις. Ως μαρξιστής διανοούμενος είναι διεθνιστής και δεν έχει καταρχήν ιδεολογικές προκαταλήψεις απέναντι στην ήδη διαφαινόμενη πορεία της διεθνοποίησης της κοινωνίας, ούτε πιστεύει σε «χαμένους παραδείσους» και σε κηρύγματα «επιστροφής» σε μια «εθνική γνησιότητα».¹

Από την άλλη, είναι θερμός πατριώτης και η πρώτη του έγνοια είναι η τύχη του ελληνισμού, πώς θα μπορέσει να επιβιώσει δημιουργικά μέσα στις νέες συνθήκες. Ο προβληματισμός για την πορεία του πολιτισμού, για την ολοκλήρωση του ανθρώπου, έχει ως άξονα την εξέλιξη και ολοκλήρωση της ελληνικής κοινωνίας. Γράφει το '72 από τη Βουδαπέστη σε ιδιωτικό γράμμα: «Μέσα στην απέραντη – θεληματική – μοναξιά μου, η Ελλάδα, ο καημός της, η αληθινή θέληση να την υπηρετήσω, γίνεται, έγινε πια η ζωή μου, η μοναδική μου ζωή. Τίποτα άλλο δεν έχω».²

Τον όχι σπάνιο, είναι αλήθεια, αυτό συνδυασμό διεθνισμού και πατριωτισμού υποθεμελιώνει μια ρωμαλέα ιστορική αίσθηση: «Αγαπούσα πάντα την ιστορία», γράφει εξομολογητικά, «– ήταν ο ένας μου δάσκαλος, ο άλλος ήταν η λύπη».³ Η αίσθηση αυτή τρέφεται από τη μέθοδο του ιστορικού υλισμού, που επιτρέπει στο Χατζή να ξεπερνά τη συμπτωματολογία των φαινομένων, να διακρίνει τις βαθύτερες κινητήριες δυνάμεις και να τα εντάσσει όλα μέσα σε γενικότερα ερμηνευτικά σχήματα. Σημειώνει σχετικά: «Και δεν είμαι απ' αυτούς που πιστεύουν στις ελληνικές μοναδικότητες μέσα στην ιστορία. Γι' αυτό δεν τα 'βλεπα καθόλου παράξενα και μοναδικά αυτά που γινότανε στην πατρίδα μας τότε, όσο κι αν είχαν το δικό τους τρόπο να γίνονται. Έβλεπα δηλ. την κρίση που περνούσε τότε η πατρίδα μας, αξεχώριστη από γενικότερες αιτίες και καταστάσεις που είχανε την ισχύ τους και για τον άλλον τον κόσμο».⁴

Οι θεωρητικές απόψεις του Χατζή δεν έχουν καμιά σχέση με την τρέχουσα αδρομερή ή σχηματική αντίληψη του μαρξισμού. Μαρτυρούν αντίθετα μια ουσιαστική αφομοίωση και δημιουργική ανεξαρτησία αληθινού διανοουμένου.⁵

Από τη δημιουργική αφομοίωση του ιστορικού υλισμού πηγάζουν και οι πυκνές οικονομικοκοινωνικές αναλύσεις που ενσωματώνει toλμηρά ο συγγραφέας στο αφηγηματικό του έργο, ήδη από τα διηγήματα της «Μικρής μας πόλης», και για τις οποίες μιλήσαμε άλλοτε.⁶

Μ' αυτές λοιπόν τις προϋποθέσεις και μ' αυτό τον οπλισμό προσεγγίζει ο Χατζής το πολιτισμικό πρόβλημα. Και το ενδιαφέρον είναι ότι έχει πάνω σ' αυτό το πρόβλημα μια συγκροτημένη θεωρία, που καλύπτει το παρελθόν και το παρόν και περιλαμβάνει κι ένα ερμηνευτικό σχήμα των φαινομένων.

Η θεωρία αυτή υπόκειται σε όλες τις δημιουργικές εκφράσεις του Χατζή και μπορούμε να τη διακρίνουμε και να την ανασυνθέσουμε μέσα από το έργο του, αφηγηματικό, φιλολογικό, δοκιμιακό, δημοσιογραφικό. Οι συχνά ταυτώσιμες

διατυπώσεις σε διαφορετικά είδη γραφής αναδείχνουν την ενότητα της θεωρίας του. Σ' αυτό το θέμα σημαντική είναι η συμβολή της διατριβής του Hego Hokwerda, όπου ορθά διαβλέπει τη στενή συνάρτηση ανάμεσα στο λογοτεχνικό και το «εξωλογοτεχνικό» έργο του Χατζή.⁷ Η ίδια εργασία – μαζί με άλλες συναφείς συμβολές – με απαλλάσσει από την ανάγκη να επεκταθώ σ' όλο το πλάτος του θέματος και μου επιτρέπει να περιοριστώ σε ορισμένες μόνον πλευρές, που παρουσιάζουν για μας σήμερα ιδιαίτερο ενδιαφέρον ή που επιδέχονται παραπέρα διερεύνηση και συζήτηση.

Αυτό λοιπόν που ορίζει το ενιαίο σύμπαν του Δημ. Χατζή, λογοτεχνικό και εξωλογοτεχνικό, μυθικό και πραγματικό, είναι η κρίση. Η κρίση δεν είναι μια έννοια στατική, είναι ένα φαινόμενο που εκδηλώνεται δυναμικά, σε πολλαπλά επίπεδα: ατομικό-κοινωνικό-ιστορικό, τοπικό-εθνικό-διεθνές, παροντικό-παρελθοντικό-μελλοντικό. Ο «συγγραφέας» το βιώνει ως το «μεγάλο κενό».⁸ Τρόπος του λέγειν, γιατί το κενό αυτό μεταγράφεται σ' ένα πλήθος πράγματα. Είναι «ο κόσμος που φεύγει», το παρελθόν που φθίνει μέσα στο παρόν: «Εννοώ – εξηγεί ο Χατζής – ... την καταστροφή [...] της παλιάς κοινωνίας μας, τις δομές που σπάζουν, τις αξίες και τις ιεραρχίες της που παλιώνουν, την ηθική και εθιμική της ολόκληρη, που από μέρα σε μέρα αχρηστεύονται».⁹

Στο σχήμα αυτό χωρούν η αρχοντική τάξη των ταμπάκων και ο σάπιος κόσμος των Περδικάρηδων, η στρεβλή επαρχιακή κοινωνία του μεσοπολέμου και η πατροπαράδοτη τάξη της εβραϊκής κοινότητας, ο στέρεος άλλοτε αγροτοκτηνοτροφικός πολιτισμός και η ουτοπία της «Μεγάλης Ιδέας» για μια εθνική πολιτισμική ολοκλήρωση. Με τα λόγια του Χατζή: «Κι έχουμε ακόμη κι αυτό που θα λέγαμε εξαφάνιση των τοπικών, των εθνικών πολιτισμών, που συντελείται σε όλο τον κόσμο με μία εσωτερική βιαιότητα ακατάσχετα ισοπεδωτική».¹⁰

Ως γενικό ερμηνευτικό πλαίσιο ο Χατζής προβάλλει από τη μια το αρνητικό φαινόμενο του «ελληνικού μεσαίωνα» με το βαθύ δυνισμό του (τον απόλυτο διαχωρισμό του λόγιου από το λαϊκό), που – κατά την άποψή του – επιβιώνει ως τις μέρες μας, εμποδίζοντας ή αναστέλλοντας τον αστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας μας, την «ελληνική αναγέννηση», όπως τη λέει.¹¹ Από την άλλη, βλέπει την κρίση του δυτικού καπιταλισμού και τους αποσταθεροποιητικούς κλυδωνισμούς που επιφέρει, ιδιαίτερα στις περιφερειακές εξαρτημένες κοινωνίες. Οι συνέπειές της εκδηλώνονται στο επίπεδο των κοινωνικών δομών με το «χάος της αντιφατικότητας», στο επίπεδο των αξιών με το κενό. Γράφει: «Εμείς δεν περάσαμε οργανικά, φυσιολογικά, από μια κατάσταση δική μας σε μιαν άλλη, μα δική μας επίσης κατάσταση, αλλά βρεθήκαμε σα να μας ξεκόλλησαν και να μας πέταξαν σε μια κατάσταση που δεν την ξέραμε και δεν την ορίζαμε. Η σημερινή καταναλωτική κοινωνία μας, δεν ήρθε από δική μας προετοιμασία, από μια αστική πορεία και πρόοδο, από μια νομοτέλεια, μας ήρθε ξαφνικά και βρίσκοντάς μας απροετοίμαστους μας διέλυσε. [...] Η παλιά μας κοινωνία απέρχεται ιστορικά, χωρίς όμως να έχουμε ακόμα το αντίκρυσμα μιας νέας κοινωνίας για να ε-

νταχτούμε σ' αυτήν. Και βρισκόμαστε έτσι και νομίζω πως θα βρισκόμαστε για κάμποσο ακόμα, στο μεταίχμιο δύο εποχών, δύο κοινωνιών. Και ακριβώς αυτό: Μεταίχμιο σημαίνει παντού και πάντοτε σύγχυση των ιδεών, ανυπαρξία ιδεών καθαρών και κατευθυντήριων, απιστία λοιπόν στην αξία και τη δύναμη των ιδεών». ¹²

Δύο σημεία θεωρούμε καίρια στην ανάλυση του Χατζή για το φαινόμενο της κρίσης και την ανθρώπινη αντίδραση σ' αυτό. Και τα δύο αφορούν στις κοινωνικές συμπεριφορές του ανθρώπου και την επίδρασή τους στον κοινωνικό ιστό.

Το πρώτο είναι η ρήξη της αμοιβαίας εμπιστοσύνης· η καθολίκευση της δυσπιστίας. Το δεύτερο, συνέπεια του πρώτου, είναι η κοινωνία της απάτης και της φυγής. Σημειώνει για το πρώτο: «οι άνθρωποι δεν είχαν πια την ελπίδα της αλλαγής ή της καλυτέρευσης, δεχόντανε την κατάσταση σα να 'ταν μοιραία· και ριγμένοι στο κυνηγητό των υλικών αγαθών που προσφερόντανε περισσότερα κι ευκολότερα σε μια χώρα μαθημένη στη στέρηση, καταφρονούσαν ο ένας τον άλλον, είχαν όλοι τους κάτι για να κατηγορήσουν όλους τους άλλους. Σε κάθε κρίση τέτοιας λογής, αυτή 'ναι πάντοτε η χειρότερη εκδήλωση. Μαθαίνουν όλοι να την φλυαρούνε τη δυσφορία τους για τις κακές πράξεις των άλλων κι ευχαριστιούνται μ' αυτήν τους τη φλυαρία νομίζοντας πως έτσι ξεπλένουν τον εαυτό τους. Όλα γίνονται ένας φαύλος κύκλος όπου το κακό που 'ναι αποτέλεσμα, γίνεται αρχή του κακού. Οι γερές κοινωνικές μονάδες σκορπίζουν, τ' άξια παιδιά που λέει ο Ντοστογιέφσκι, σωπαίνουν όλα και μέσα στη γενική δυσπιστία δεν γίνεται τότε να υπάρξει ένα κέντρο, κάποιος πρώτος πυρήνας που να τα μαζέψει και να τα κινήσει σε κοινούς σκοπούς. Όλοι βρίσκονται μόνοι τους μέσα σε όλους τους μόνους». ¹³

Σ' αυτό και σε συνδυασμό μ' αυτό το κλίμα, ευδοκιμεί η λογική της απάτης, ως μέσον αυτοσυντήρησης και επιβολής του μεμονωμένου ατόμου, που ζει στην ανασφάλεια και την αβεβαιότητα που προκύπτει από την αφερεγγυότητα των θεσμών. Γιατί λειτουργεί – όπως είναι εύλογο – μια περίπου αυτόματη συνάρτηση ανάμεσα στην κατάρρευση των αξιοκρατικών κωδίκων και στην αξιοπιστία των θεσμών. Από τη στιγμή που η κακοπιστία γενικεύεται στις διυποκειμενικές σχέσεις, επηρεάζονται άμεσα και οι σχέσεις ατόμου-συνόλου και κράτους-πολίτη. Η καχυποψία ότι οι θεσμοί μπορούν ευχερώς να υπαχθούν στην υπηρεσία ατομικών συμφερόντων διαρρηγνύει την εμπιστοσύνη του ατόμου σε κάθε συλλογικότητα, κοινωνική ή πολιτειακή. Έτσι, ο καθένας και όλοι μαζί αισθάνονται απειλούμενοι από παντού και «ανυπεράσπιστοι». Και ως αντιστάθμισμα της ανασφάλειάς τους μαθαίνουν ο ένας από τον άλλο να χρησιμοποιούν την απάτη προς πάσα κατεύθυνση. ¹⁴

Οι αντιδράσεις αυτές οδηγούν στη διάλυση του κοινωνικού ιστού· και τη θέση της αναγκαίας για τη συλλογική ζωή θεσμικής και αξιακής συνεκτικότητας (που βασίζεται στο σεβασμό των θεσμών και των κωδίκων), παίρνει η ανοχή

στην απάτη και μια συνένοχη αλληλεγγύη ενάντια στη νομιμότητα.¹⁵

Από τη στιγμή που μια τέτοια νοοτροπία επικρατεί στο κοινωνικό σώμα – ο συγγραφέας, στο *Διπλό Βιβλίο*, την εμφανίζει κυρίαρχη – παύει πρακτικά και η αρνητική της σημασιοδότηση, γίνεται ηθικά παραδεκτή, ως «ένα αναπόφευκτο στάδιο κοινωνικοποίησης των ατόμων»¹⁶. Από κει και πέρα παγιώνεται ένα στρεβλό σχήμα υστερόβουλης νομιμοποίησης του ανήθικου, που συμβαδίζει με την αμοιβαία κακοπιστία και, συνακόλουθα, με ένα συγκαλυμμένο ανταγωνισμό ατομικότητων, χωρίς ηθικούς φραγμούς, προκειμένου ο καθένας να επωφεληθεί από τη γενική ανοχή, εις βάρος των άλλων. Ένας ανταγωνισμός που τροφοδοτείται από την ανασφάλεια και το φόβο, που με τη σειρά του τροφοδοτεί την επιθετικότητα και την ανεξέλεγκτη βία.

Έτσι περιγράφει το νοσηρό σύμπτωμα ο Κώστας, ο κεντρικός ήρωας του *Διπλού Βιβλίου*: «λέω καμιά φορά με το μικρό το μυαλό μου πως οι Ρομιοί μας το θέλουν όλοι τους το άρτζι-μπούρτζι, πού 'χουμε κει. Όλοι τους νομίζουν τον εαυτό τους εξυπνότερο από τους άλλους – ο καθένας τους πιστεύει πως θα 'ναι αυτός που θα βγει κερδισμένος. Και στο τέλος, λέω, βγαίνουμε όλοι ζημιωμένοι».¹⁷

Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρονσα – και επίκαιρη από μian άποψη – αυτή η ανατομία του φαινομένου, γιατί δείχνει την εκτίμηση του Χατζή για το πώς λειτούργησε και λειτουργεί στον τόπο μας, υπό συνθήκες κρίσης, η αρχή του ανταγωνισμού μεταξύ ατομικών συμφερόντων. Ο καθένας χωριστά μέσα στον πυρετό του αθέμιτου κυνηγιού του δικού του συμφέροντος συμβάλλει, στο μέτρο που του αναλογεί, ώστε να κάμει αφόρητη τη ζωή των άλλων κι έτσι όλοι στο τέλος να κυριεύονται από το σύνδρομο της φυγής: «'Ηθελα να φύγω, να ξεφύγω μονάχα, όπου και να 'ναι. Έτσι, λέω, γίνεται το σκόρπισμά μας, αυτός ο ξεριζωμός ο δικός μας. Δεν θέλουμε κάπου να πάμε. Θέλουμε να φύγουμε μόνο».¹⁸ Εδώ, όπως φαίνεται, έχουμε κάτι περισσότερο: μια ερμηνεία του ρεύματος της μετανάστευσης στη μεταπολεμική περίοδο.

Αλλά ένα ιστορικό μεταίχμιο ορίζεται όχι μόνο από το παλιό που φθίνει, αλλά και από το καινούριο που εμφανίζεται, προετοιμάζοντας το αύριο. Ποιο είναι αυτό;

Συνοπτικά, είναι η τουριστική ανάπτυξη, η εκβιομηχάνιση και η μετανάστευση, η εμπορευματική και καταναλωτική κοινωνία. Πώς σημασιοδοτούνται αυτά τα φαινόμενα; Αν τα παλιά λειτουργούν αρνητικά, τα καινούρια πρέπει να λειτουργούν θετικά: και να σημαδεύουν τη μετάβαση από ένα κατώτερο στάδιο βίου σ' ένα ανώτερο στάδιο.

Ας πάρουμε τον τουρισμό. Γράφει ο Χατζής: «Ο τουρισμός κατακτάει – πλουτίζοντας και ρημάζοντας μαζί – [...] τα παραθαλάσσια. Ένας αδιακέρυχτος μα ουσιωδέστατος αναδασμός της γης, που γίνεται σ' όλη την Ελλάδα, αναστατώνει και κει την παλιά διάταξη της έγγειας ιδιοκτησίας.[...] Η παραθαλάσσια γη ξεπουλιέται – και ξεπουλιέται και κει στους ξένους, όπως πα-

ντού». [...] Ο πληθυσμός του νησιού λιγοστεύει το χειμώνα, λιγοστεύει από χρόνο σε χρόνο. Όπως παντού». «Μαζί μ' αυτά αλλάζει βέβαια – και συχνά παραμορφώνεται – και η ψυχή των ανθρώπων σ' αυτά τα παραθαλάσσια, όπως παντού». ¹⁹ Η σημασιοδότηση είναι σαφής.

Η εκβιομηχάνιση έχει δύο όψεις. Η μια είναι η καταστρεπτική, που σαρώνει τις παλιές παραγωγικές σχέσεις και οδηγεί παραδοσιακά επαγγέλματα στην εξαφάνιση, άτομα και κοινωνικές κατηγορίες στο περιθώριο της ζωής. Όταν λ.χ. «γκρεμίζει από θεμέλια τα τείχη της ταμπάκινης Ιεριχώς μέσα σε πανδαιμόνιο απ' ουρλιαχτά μηχανών», δεν εμφανίζεται βέβαια ως δύναμη ευεργετική ή – πολύ λιγότερο – επιθυμητή. Η εστίαση είναι στα θύματά της, στην περιθωριοποίησή τους, στη δραματική προσαρμογή τους. Φαίνεται βέβαια αναπόφευκτη, αλλά όχι γι' αυτό λιγότερο απάνθρωπη.

Η άλλη όψη της είναι αυτή που δείχνει στο βιομηχανικό εργάτη, αυτόν που τον έσειρε στη μετανάστευση η πρόκληση του «μεγάλου κόσμου», η προσδοκία μιας καλύτερης ζωής. Η μόνη ορατή εκδοχή αυτής της ζωής είναι το αποσπασματικό, το ακατανόητο, η απομόνωση: «Κι εμείς οι άλλοι το ίδιο – δε λέμε τίποτα – τι να πούμε; Ούτε ξερόμαστε. Να κανονίσουμε μεταξύ μας δεν έχουμε τίποτα, όλα τα κανονίζουν οι νόρμες – σωπαίνουμε. [...]

«Και λέω, λοιπόν, πως στο ξυλάδικο τότε του Βόλου τα ξέραμε όλοι μας όλα. Εξαιτίας εκεί το χαμηλό μας επίπεδο. Εδώ δεν ξέρουμε τίποτα – εξαιτίας βέβαια το ψηλό μας επίπεδο. Και ψηλό επίπεδο, λοιπόν, αυτό θα πει – να ξέρουμε μόνο την πλερωμή που θα πάρουμε – και τους άλλους που στέκονται γύρω μας να τους βλέπουμε σα να μην έχουνε πρόσωπο. Έπρεπε νά 'ρθω 4.000 χιλιόμετρα, από τη Σούρπη ίσαμε δω, για να το μάθω. Να μάθω πως αυτός είναι ο δικός μας ο κόσμος, ο σημερινός ο κόσμος, που λένε». ²⁰ «Όλα μās τα 'χει φκιασμένα, κανονισμένα, δε λείπει τίποτα – τον εαυτό σου μονάχα δεν ξέρεις τί να τον κάνεις» ²¹.

Ένα βήμα παραπέρα βρίσκεται η αλλοτρίωση: «Το ρομέικο ζητάς να βρεις από μένα; Από μένα; Τον άνθρωπο, λες, το σημερινό; Κολοκύθια τούμπανα άνθρωπος είμαι γω». ²² Η συνείδηση της αλλοτρίωσης φτάνει ως τη συναίσθηση ότι έχει απωλεσθεί η ίδια η ανθρωπίνη ιδιότητα.

Αλλά, βέβαια, – θα μπορούσε κανείς να υποθέσει – εδώ πρόκειται για προλεταριάτο για τα θύματα του συστήματος. Οι προνομιούχοι όμως; Θα τους συναντήσουμε στο ημιτελές μυθιστόρημα «Ο θείος Πολυκράτης από την Ουγκάντα». Ο λόγος για μια νιόπαντρη μεγαλοαστή, που στη στείλανε στο πανεπιστήμιο «και δεν εσπούδασε τίποτα», «της είπαν ύστερα να παντρευτεί το Βασίλη... και δεν παντρεύτηκε τίποτα. Και της είπαν πως οι γυναίκες... χρειάζεται νά 'χουνε κι έρωτες κι είχε κι αυτή τους δικούς της και δεν είχε ποτέ και κανένα».

«Κοιτάζει ξανά τη θαυμάσια μορφή της μες στο γαλάζιο νερό: δεν της είναι ξένη, δεν την αγαπάει, δεν τη λατρεύει, δεν τη μισεί – δεν είναι αυτή που ζη-

τάει». ²³

Ρητότερα θα μιλήσει γι' αυτούς ο Χατζής σ' ένα θεωρητικό κείμενο: «Οι έγκλειστοι του Σκορπιού μπορούν να είναι ένα τέτοιο μέτρο – της απόλυτης κι ολοκληρωτικής δυστυχίας, με τον απανθρωπισμό του ανθρώπου μέσα στη μοναξιά του.» ²⁴

Ουσιώδης παράγοντας αυτής της καθολικής αλλοτρίωσης είναι η αποξένωση από τον πάτριο χώρο. Στο *Διπλό Βιβλίο* ο ήρωας φεύγει μετανάστης στον ξένο τόπο, γιατί – καθώς λέει – «ετούτος εδώ είναι πιο ξένος για μένα». Όμως, στην ξενιτιά διαπιστώνει ότι ο «μεγάλος κόσμος» δεν υπάρχει, πρόκειται για περισσότερους, μικρούτσικους, αποσπασματικούς κόσμους. Λοιπόν, «είναι ψέματα κι ο μεγάλος ο κόσμος». ²⁵ «Είμαι – καταλήγει ο ήρωας – ένας άνθρωπος που δεν έχει πατρίδα».

Ο Σκουρογιάννης, από την άλλη, είκοσι χρόνια μετανάστης στη Στουτγκάρδη, βρίσκει γυρίζοντας πίσω έναν άγνωστο τόπο· κι οι άνθρωποι που θα βρει εκεί δεν είναι από το Ντομπρίνοβο, «από πουθενά δεν είναι».

Ο «σημερινός κόσμος» είναι λοιπόν ο κόσμος της απόλυτης μοναξιάς του ανθρώπου, μέσα στον «κανένα τόπο» και στον «κανένα καιρό».

Το πρόβλημα του πολιτισμού μας είναι, για το Χατζή, πρόβλημα ενότητας, αποκατάστασης της αρμονίας του ανθρώπου με τον κόσμο. Γράφει σχετικά:

«Η ανθρώπινη σκέψη απ' όπου κι αν πήγε ζητώντας το μυστικό της ανθρώπινης ευτυχίας, ένα κατάληξε πάντοτε να μας πει – να την καθορίσει σαν ποιότητα μιας εναρμόνισης του ανθρώπου μέσα στη ζωή, την κοινωνία δηλ. και τη φύση. Περάσαμε σήμερα σε μιαν αντίστροφη μέτρηση: από την ανθρώπινη δυστυχία να καθορίσουμε την ποιότητα της ευτυχίας. Και απ' όπου κι αν πήγε η σκέψη μας, ένα καταλήξαμε να βρούμε για μέτρο της δυστυχίας: τη *μοναξιά*. Ένας *υπερτροφικός γραφειοκρατικός μηχανισμός του υπερκράτους* και ένας *ακαταμάχητος καπιταλιστικός μηχανισμός της κατανάλωσης* απομονώνουν τα άτομα μες στις τεράστιες υπερανθρώπινες διαστάσεις τους. Και τα συντρίβουν». ²⁶

Εδώ ο Χατζής συνοψίζει με σαφήνεια τις δύο εκδοχές του σύγχρονου κόσμου, τον καπιταλιστικό και τον γραφειοκρατικό. Και τους θεωρεί εξίσου αποτυχημένους, ανίκανους ν' απαντήσουν στα φλέγοντα προβλήματα της εποχής μας.

Θα περίμενε κανείς από ένα μαρξιστή διανοούμενο όπως αυτός, να προβάλλει ως το τέλος, και μυθικά (με τον αφηγηματικό μύθο) και θεωρητικά (με τα εξωλογοτεχνικά του κείμενα), ένα μοντέλο κοινωνικής ολοκλήρωσης. Αν ωστόσο λογαριάσουμε τους χαρακτήρες του έργου του, εξαιρώντας τα αγωνιστικά κείμενα της «Φωτιάς» και της «Θητείας», θα δυσκολευτούμε πολύ να βρούμε κάποιον που φτάνει στην ευτυχία και τη δικαίωση. Οι ήρωές του κατά κανόνα αποτυγχάνουν. «Δεν το βρήκαμε μεις το τετράφυλλο τριφύλλι», λέει ο Παντελής στους «Ανυπεράσπιστους» κι αυτό ισχύει περίπου για όλους. Ο μυθικός κόσμος

του Χατζή, στην ώριμη φάση του, δεν έχει διέξοδο, δεν έχει κάθαρση. Το όραμα της πρώτης, αγωνιστικής περιόδου για ένα «καινούριο κόσμο» εσωτερικεύεται τώρα, στην καλύτερη περίπτωση, σε σιωπηρή εμμονή σε μια αξιοκρατική ουτοπία. Στο πραγματικό επίπεδο, το μοναδικό αντίβαρο απέναντι στο βάρος της ανθρώπινης δυστυχίας, αποτυχίας, ανημποριάς είναι η ανακάλυψη του άλλου, του διπλανού, του συνανθρώπου. Στο «Σιούλα τον ταμπάκο» είναι ο γύφτος, στην «Ωρα της Φυρονεριάς» ο χαμάλαρος, στο «Βάπτισμα» είναι το πουλάρι, στο «Ουσιώδες» ο λοστρόμος ο Ματαπάς, στο «Διπλό Βιβλίο» είναι ο έρωτας και η αλληλεγγύη των ταπεινών.²⁷

Η πορεία της ιστορίας μέσα στο μυθικό σύμπαν του Χατζή δεν είναι δυναμοκεντρική, τελεολογική· είναι κυκλική, επαναλαμβανόμενη. Κι αυτό δηλώνεται με πολλούς τρόπους, άμεσους (θεωρητικές αναπτύξεις, δηλώσεις των προσώπων του μύθου) και έμμεσες (συνδηλώσεις, αφηγηματικές τεχνικές). Γράφει ο Χατζής στην «Εξομολόγηση του συγγραφέα», μιλώντας για ένα σύμπτωμα της σημερινής κοινωνικής κρίσης, την αμφισβήτηση και την απάρνηση του πολιτισμού: «Κάπου εκεί, γύρω στα 1200, ξαναγίναν έτσι τα πράματα στην Ευρώπη. *Ακριβώς έτσι*. Χιλιάδες και χιλιάδες χωριάτες αφήνανε τα χωριά, τα χωράφια, τα ζώα τους, και κατέβαιναν πεινασμένοι στις πόλεις που αρχίσανε και μεγάλωναν. Χιλιάδες και χιλιάδες καλόγεροι, καλογεράκια κι ιερομόναχοι, αφήναν τα μοναστήρια τους, τα κελιά τους, και πηγαίνανε κι αλητεύανε μέσα σ' αυτές, βρώμικοι, πεινασμένοι, αμαρτωλοί, μεθυσμένοι, αλλοπαρμένοι, μισότρελοι. Ήταν οι κλέρικοι ερράντες – οι περιπλανώμενοι παπάδες. Και τραγουδούσαν [...] το κρασί, τη λευτεριά και τον έρωτα, βρίζοντας τον πάπα και τους ηγούμενους και κηρύχνοντας μαζί με την αποστασία τους το τέλος του κόσμου. Μαζί τους, αφήνοντας τα διδασκαλεία τους, ξεχυθήκανε με τον ίδιο τρόπο στις πόλεις, μισομορφωμένοι και μισότρελοι, χιλιάδες άλλοι, σπουδαστές αυτοί – ένα ολόκληρο διανοούμενο προλεταριάτο της αλητείας, *σαν αυτό το σημερινό το δικό μας*, με τους χίλιπδες, τους ισόβιους σπουδαστές που δεν σπουδάζουνε τίποτα, τους αναρίθμητους σκηνοθέτες που σκηνοθετούν υπεροπτικά μονάχα την αχρηστεία τους, τους ζωγράφους που δε ζωγραφίζουν και τους ποιητές που δε γράφουν [...] *Ναι, γίναν έτσι και τότε τα πράματα*».²⁸ Η κυκλική πορεία της ιστορίας.

Στο μυθικό επίπεδο, χρησιμοποιείται ρητά η μεταφορά του τροχού που γυρίζει: «Και πήγαν όλοι χαμένοι. Πώς γύρισε ο τροχός τόσο γρήγορα».²⁹ Ανάλογη ρητή αναφορά θα βρούμε στο διήγημα «Το Ουσιώδες». Μιλεί ο Γεράσιμος Κούρτης: «Οι άλλοι τρωγόντανε με την έγνοια ποιος θα νικήσει, τι θ' απογίνει στην Ελλάδα, στον κόσμο. Τίποτα δε θα γίνει, τους έλεγε αυτός – κι αυτό θα περάσει, όπως έρχονται και παρέρχονται και περνούνε και χάνονται όλα μέσα στο τίποτα... Και το μόνο που μένει, το μόνο σπουδαίο και πρώτα και τώρα και πάντα, ήτανε κι είναι και θά 'ναι ο άνθρωπος και η θάλασσα. Αυτό είναι το μόνο σπουδαίο – το ουσιώδες».³⁰ Η ιστορία του ίδιου του ήρωα θα επισφραγίσει το απόφθεγμα του. Το διήγημα τελειώνει με μια καινούρια αρχή, που θα επαναλά-

βει πανομοιότυπα τον ίδιο κύκλο ζωής.

Τέλος, στο επίπεδο της αφηγηματικής τεχνικής το κυκλικό σχήμα αποτελεί ένα από τα διακριτικά γνωρίσματα του Χατζή. Θα περιοριστούμε σ' ένα ενδεικτικό παράδειγμα από το Διπλό Βιβλίο:

«Τ' άλλο βιβλίο, το δεύτερο, το δικό σου, από κει ξεκινάει κι αυτό – από κάποια μικρούτσικη Σούρπη, από το ξυλάδικο του καραγκιόζη, τα ρομέικα πάθου σου. Και πάει πέρα από κει, με τη ζωή που πάει πέρα από κείνους. Από τη μεγάλη λεωφόρο αρχίζει αυτό – ξαναρχίζει».³¹

Αν δεχτούμε τη θεωρία για το κυκλικό μοντέλο της ελληνικής σκέψης, τότε τα παραπάνω φαινόμενα συνιστούν απευθείας μαρτυρίες της πολιτισμικής «εντοπιότητας» του Χατζή. Να πούμε πως, σ' αυτό το πεδίο, ο ρωμιός υπερίσχυσε του μαρξιστή;

1. Δ. Χατζή, «Το πρόσωπο του νέου ελληνισμού. Η λογία παράδοσις», *Αντί*, 297 (16.8.1985), σ. 33. Πρβλ. σ. 40: «Και είτε το θέλουμε είτε όχι..., πίσω δε γίνεται να γυρίσουμε».

2. «Πρέπει να αρχίσουμε πάλι... από το μηδέν, από των Ψαρών την ολόμαυρη ράχη». Μια επιστολή του Δημ. Χατζή στον Στέφ. Ροζάνη», *Αντί*, 472 (9.8.91): 34.

3. «Το τραγούδι της νεκρής αδερφής. Η εξομολόγηση του συγγραφέα», *Αντί*, 297 (1985): 29.

4. Ό.π. *Αντί*, 297 (1985): 28.

5. Γράφει, στο ίδιο αυτό κείμενο, για τη μεταπολεμική περίοδο στην Ευρώπη: «Η παλιά εργατική τάξη, το βιομηχανικό προλεταριάτο, έπαινε να 'ναι ο αρχάγγελος και μεσσίας της αλλαγής, όπως ήτανε πρώτα στη σκέψη των ανθρώπων που καταδικάζαν το αστικό καθεστώς. Η αντίθεση εκείνη: κεφάλαιο-εργασία, που εκατό χρόνια και περισσότερο ήταν ο άξονας της κοινωνικής συγκρούσεως, χωρίς να πάψει να υπάρχει πάντα στο βάθος, βλέπανε τώρα και σκορπίζοτανε σε πλήθος μικρότερων συγκρούσεων,... που μπορούσαν εδώ να χωρίζουν ομάδες κοινωνικές με πολλές συγγένειες και κοινά συμφέροντα, αλλού να ενώνουν στρώματα αλλιώς ετερόκλητα κι άσχετα στ' άλλα συμφέροντά τους... Μέσα απ' αυτήν την περιπλοκή και την πολλαπλότητα, το παλιό, θαυμάσιο σε απλότητα δίλημμα: καπιταλισμός ή δικτατορία του προλεταριάτου, φαινότανε πια σαν ένα ψεύτικο πρόβλημα, ένα θεώρημα δογματικής επανάπαυσης χωρίς αντίκρισμα στις κοινωνικές εξελίξεις», *Αντί*, 297 (1985): 28.

6. «Μνήμη Δημήτρη Χατζή», Ιωάννινα, Αίθουσα Ζωσιμαίας Παιδαγωγικής Ακαδημίας, 1983.

7. Hero Hokwerda, *Tussen verleden en toekomst. Nieuwgriekse traditie en ideologie in het werk van de Griekse prozaschrijver Dim. Chatzis (1913-1981)*, Amsterdam, Styx, 1991 [σε δική του μετάφρ.: Μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος. Νεοελληνική παράδοση και ιδεολογία στο έργο του Έλληνα πεζογράφου Δημήτρη Χατζή (1913-1981)] (βλ. στην ελληνική περίληψη, σ. 510-515).

8. Ό.π., *Αντί*, 297 (1985): 28.

9. Δ. Χατζής, «Το πρόσωπο του νέου ελληνισμού. Η λογία παράδοσις», *Αντί*, 297 (1985): 33.

10. Δ. Χατζής, «Το πρόσωπο του νέου ελληνισμού. Η λογία παράδοσις», *Αντί*, 297 (1985): 33.

11. Ό.π., *Αντί*, 297 (1985): 34-35. Πρβλ. και *Αντί*, 472 (1991): 34.
12. Ό.π., 1985: σε συνδυασμό με το άρθρο του «Από τη Λευκάδα στο νησί του Σκορπιού», *Αντί*, 134 (14.9.1979): 12.
13. «Η εξομολόγηση του συγγραφέα», *Αντί*, 297 (1985): 28.
14. «Μαθαίνεις έτσι – και γράψε το, αν θέλεις κι αυτό στις σφραγίδες – το πώς δηλ. μαθαίνουμε ο ένας με τον άλλο το κλέψιμο», *Το Διπλό Βιβλίο. Μυθιστόρημα*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2^η 1977: 50..
15. Ό.π., 1977: 51: «Μπρε μπτεξέγκη, του λέει ο Μάστορας μια φορά – έτσι του μίλαγε. Περισσότερον τυραννίζεσαι και ξεδεύεις και περισσότερα, παρά να επλήρωνες κανονικά τους φόρους.
– Ε ρε, κούνια που σε κούναγε, κακομοίρη Μιχάλη μου... Γι' αυτό τα πρόκοψες έτσι. Να πληρώνουμε τα κανονικά μας, να γίνει κράτος δηλαδή το ρομείο. Και δεν πάμε να πνιγούμε καλύτερα;»
16. Όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Βασίλης Καραποστόλης, «Θητεία στην απάτη», *Αντί*, 298 (1985): 26.
17. *Το Διπλό Βιβλίο*, 1977: 50.
18. Ό.π., 1977: 51.
19. «Από τη Λευκάδα στο νησί του Σκορπιού», *Αντί*, 134 (1979): 12.
20. *Το Διπλό Βιβλίο*, 1977: 27, 28.
21. Ό.π., 1977: 75.
22. Ό.π., 1977: 29.
23. «Η πσιόνα», *Αντί*, 297 (1985): 24.
24. *Αντί*, 134 (1979): 13.
25. *Το Διπλό Βιβλίο*, 1977: 65.
26. *Αντί*, 134 (1979): 13.
27. «Η λύση μας, είπαν όλοι, είναι να βρούμε τους άλλους, να δημιουργήσουμε σύνολα, κοινότητες, κοινοπραξίες», *Αντί*, 134 (1979): 13.
28. *Αντί*, 297 (1985): 29.
29. *Το Διπλό Βιβλίο*, 1977: 96.
30. *Ανυπεράσπιστοι. Διηγήματα*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1979: 148.
31. *Το Διπλό Βιβλίο*: «Μικρός πρόλογος για το δεύτερο», 1977: 202. Παραπέμπομε συμπληρωματικά στη θαμιστική αφήγηση και σε άλλες τεχνικές ανακύκλωσης που επεσήμαναν προηγούμενοι εισηγητές.